

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
1	מבוא
9	פרק ראשון: זיכרון והיסטוריה זיכרון והיסטוריה באיטליה 11 מה יישמר בזיכרון 14
18	פרק שני: ציפייה לפרויקט חברתי חדש הזיכרון האישי והזיכרון הלאומי 20 הדברים הנכתבים 23 העיתונות 23 ספרות הזיכרונות 25 הסוגות 32 נשים יהודיות כותבות 35 בין הזיכרון לתפיסת עולמה של החברה: סיכום 40
45	פרק שלישי: סופן של שנות השתיקה הזיכרון והחברה בשנות החמישים 45 אותות של אקלים חברתי ופוליטי חדש 47 העדויות הכתובות מתרבות 53 אנתולוגיות ופרויקטים ביבליוגרפים 58 התאטרון והקולנוע 62 המרכז לתיעוד יהודי בן זמננו 67 ניסיונות למציאת קולו של הזיכרון – עשור של שיקום: סיכום 69

74	פרק רביעי: משפט אייכמן, מלחמת ששת הימים ועיצוב זיכרון הגירוש וההשמדה
	76 בצל משפט אייכמן
	78 זהות ופוליטיקה
	80 לנוכח מלחמת ששת הימים
	81 פנים חדשות לזיכרון היהודי האיטלקי
	84 התגובות בעולם היהודי האיטלקי
	89 תפיסת זהות חדשה של היהודים: סיכום
92	פרק חמישי: שנות העופרת
	94 ספרות יפה וספרי עדות
	97 ספרות נשים
	101 נשים בקולנוע
	103 ספרי שירה ואמנות
	105 אנתולוגיות ותיעוד בעל-פה
	106 פרויקט התיעוד של Aned
	108 ספרות הזיכרונות
	112 נקודת המפנה: רוויזיה בתפיסת הפשיזם
	120 הולדתו של סיפור הזיכרון היהודי בחברה האיטלקית: סיכום
125	סיכום: אתיקה של הייצוג ושל העדות
135	אחרית דבר
139	ביבליוגרפיה
169	מפתח העניינים, הארגונים והמוסדות
173	מפתח שמות אנשים
181	מפתח המקומות

פתח דבר

מרצ'לו, הילד הרכון על גופת אמו שזה עתה נרצחה, בסרטו של רוברטו רוסליני 'רומא עיר פרוות' (1945); פין, הנער הפרטיון, בספרו של איטלו קאלווינו 'שביל קני העכביש' (1947), שמצטרף ללחימה האנטי-פשיסטית בהרי ליגוריה; ג'וזואה, הילד במחנה ההשמדה אי שם במזרח, בסרטו של רוברטו בניני 'החיים היפים' (1997) – קולותיהם של אלה ושל רבים אחרים טווים את מרקם הזיכרון והזהות הלאומית האיטלקית המרה והכואבת, הרצופה מהמורות ונחשולים רבים.

הספר הזה, ספרי הראשון, נולד כדי לספר בו את תולדות הזיכרון והזהות הללו. הוא נכתב מתוך צורך אישי עמוק ונועד לברוא את חיי מחדש, וגם לספר סיפור מצמית של אומה בעלת כוונות טובות וגם רעות, סיפור הדחוס במתח מוסרי, סיפור של תקוות גדולות שנבגדו ושל הזדמנויות שהוחמצו.

הספר הוא עיבוד של עבודת הדוקטור שכתבתי באוניברסיטה העברית בירושלים בהדרכתם המלומדת והמסורה של פרופ' דוד בנקיר ופרופ' סרג'ו דלה-פרגולה. כתבתיו בשפה העברית, על אף האתגר העצום שבכתיבה בשפה אשר לא גדלת עליה. את כותרתו הציע לי חבר שאני מודה לו מעומק לבי.

חובה נעימה היא לי להודות לגורמים הבאים על תמיכתם: קרן הזיכרון לתרבות יהודית; יד ושם; Archivio di Stato (ארכיון המדינה), רומא; ה-CDEC (המכון המרכזי לדוקומנטציה יהודית בת זמננו), מילנו; *Emeroteca*, כתב עת של הביבליותרקה להיסטוריה המודרנית, רומא; הביבליותרקה של Fondazione Basso, רומא; Ebraiche Italiane Archivi dell'Unione delle Comunità Survivors, רומא; of the Shoah Visual History Foundation; Archivi dell'Istituto Luce, רומא; Archivi Rai, רומא. פרופ' ישראל יובל וגבי זוהר מרקוביץ, סכוליון, מרכז למחקר רב תחומי בלימודי היהדות, האוניברסיטה העברית, על תמיכתם האיך-סופית. אחרונים, אך לא אחרונים בחשיבותם, הם הוצאת מאגנס והחוג ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית שאיננו קיים עוד במתכונתו דאו.

הספר ואני חבים לרבים ואני מזכירה אותם ברגשי תודה. ראשית לאנה פואה, חברה, מורה ושותפה לשדה המחקר, שעקבה אחריי בחכמת הלב שלה, ושמלווה

את חיי מאז ומתמיד. לסבים שלי, אגלה ויוסף, ולמאבק מלא התקווה שניהלו למען עולם טוב יותר. לעורכים שלי – אלי גיא שבלעדיו עבודת הדוקטור לא הייתה נכתבת; חוה הופמן; דביר צור על נכונותו וסבלנותו לעזור תמיד; אילנה שמיר שעזרה, תמכה, ביקרה וערכה ותרמה הבחנות חשובות לכתב היד. לעמוס גולדברג על העבודה המשותפת ועל השיחות העמוקות; לדימיטרי שומסקי, קורא זהיר ופרשן קשוח, שהצליח תמיד לפענח את החשיבה המסובכת שלי; לרעיה כהן שדנה עמי על הנושאים העולים בספר; לחנה ז"ל ולעמנואל אטקס יב"א על האהבה, התמיכה ומאור הפנים לאורך כל השנים.

יבואו על התודה חברים וקולגות שקראו חלקים מכתב היד או את כולו, העירו והאירו את עיני, ותרמו בנדיבות רעיונות ועצות: סדרה אזרחי, טלי ארטמן, מיקלה בטיני, לואיז בית-לחם, דן דינר, עודד עיר-שי, ג'ובני לוי, עמוס מוריס-רייך, קנת' סטאו, אנה רוסי-דוריה ונועה ששר. על ההצעות שלא יסולאו בפז אני מודה ללואיזה קוואמו, ויטוריו פואה ז"ל, יונתן פרנקל ז"ל, עזרא מנדלסון, דניאל קרפי ז"ל, אניטה שפירא, צבי יגנדורף ושלמה סימונסון. לרות פיין, לאונה טוקר, ואסתר כהן על אמונתן בי. כמו כן ברצוני להודות למשה נאור, חבר ושותף לחלק חשוב מאוד מחיי. לכולם הערכתי העמוקה.

מנואלה קונסוני

ירושלים, קיץ 2009

מבוא

הגירוש וההשמדה של יהודים ולא יהודים במלחמת העולם השנייה, והנסיבות ההיסטוריות שהולידו את המציאות הזאת, מעלים את שאלת האחריות לתנאים שאפשרוה. האחריות היא אפוא הסוגיה המרכזית שיש לדון בה בבואנו לעסוק במציאות שלאחר אושוויץ. לשם כך עלינו להתודע אל העבר באמצעות זיכרון רפלקסיבי-ביקורתי. כך נוכל להבין שלא הכול ניתן לתיקון.

מחקר זיכרון הגירוש וההשמדה באירופה הולך וצובר תנופה מאז תחילת שנות התשעים של המאה העשרים. בספר זה אני מבקשת לשחזר את זיכרון המלחמה, הגירוש וההשמדה באיטליה בשנים 1945–1985, לחשוף את ייצוגיו ואת תכניו, ולבדוק את תהליך התהוותו ואת השינויים שהתחוללו בו. אני בוחנת את זיכרון המלחמה, הגירוש וההשמדה בעיקר בזיקתו להתפתחות התודעה הלאומית באיטליה לאחר מלחמת העולם השנייה ולתפקידו בשיקום זיכרון זה של החברה האיטלקית כולה – יהודים ולא־יהודים – ובהבנייתו. לשם כך בחנתי את ההקשר ההיסטורי-תרבותי והפוליטי של הבניית זיכרון הגירוש וההשמדה שהשפיע על הקשר בין העולם היהודי והלא־יהודי, וכן את השפעתה של הסביבה התרבותית באיטליה עליו. התבוננות בחברה ובהשפעת האירועים עליה מעלה שלזיכרון המלחמה, הגירוש וההשמדה, על השינויים שחלו בו, חלק מכריע בעיצוב הזהות הלאומית האיטלקית בת־זמננו.

המקורות שהשתמשתי בהם לכתוב הספר מגוונים מאוד. ראשונים הם ספרי זיכרונות על מחנות הריכוז וההשמדה, המעוררים עניין רב בהיסטוריוגרפיה האיטלקית. ברבים מהם (בעיקר המקוריים, אך גם בכמה מן המתורגמים משפות אחרות) הזהות, הזיכרון, הגירוש וההשמדה הם היסודות המרכזיים בסיפור. נוסף על כך נעזרתי במקורות ארכיוניים, בהתכתבויות עם אנשים שחוו את האירועים, בכתבי עת ובעיתונים. בחנתי את חלקם של העיתונים ושל כתבי העת בעיצוב הזיכרון ואת הוויכוחים בנושאים אלה בחברה האיטלקית. כמו כן בדקתי את התקבלות הספרים בציבור ועיינתי גם בעבודות היסטוריוגרפיות, באנתולוגיות, בשחזורים של האירועים במחנות וכיוצא באלה.¹ אחרון אך לא פחות בחשיבותו הוא הקולנוע,

1 כל הטקסטים המצוטטים בספר שנכתבו באיטלקית, או תורגמו לאיטלקית משפות אחרות, תורגמו לעברית על ידי, למעט ציטוטים משל פרימו לוי שצוטטו מתרגום ספריו לעברית, מפורט ברשימת המקורות.

שתרומתו לתפיסה החזותית של הידע על המחנות רבה מאוד, והוא אמצעי חשוב להבניית הזיכרון הלאומי ולהענקת לגיטימציה לזיכרון זה.

בסוגי המקורות הזיכרון הגירוש וההשמדה מיוצג בהם חלו שינויים בשנים הנידונות בספר. ספרי עיון, אנתולוגיות, פולמוסים היסטוריוגרפיים וסרטי קולנוע לא נוצרו כמעט בשנים הראשונות שלאחר המלחמה. לפיכך חילקתי את התקופה שאני דנה בה לשלושה שלבים המסמנים שינויים ונקודות מפנה. השלב ראשון הוא שבע השנים שלאחר המלחמה; השלב השני מתחיל בראשית שנות החמישים ומסתיים בשלהי שנות השישים; השלב השלישי הוא משנות השבעים ועד אמצע שנות השמונים. לכל אחת מהתקופות הללו ייחדתי פרק. נוסף על כך דנתי, בפרק נפרד, בהשלכות שהיו למשפט אייכמן ולמלחמת ששת הימים על זיכרון הגירוש וההשמדה כפי שנתגבש בחברה האיטלקית.

החל מאמצע שנות השמונים התחולל שינוי עמוק בנוף הפוליטי, התרבותי והחברתי בעולם המערבי ובאיטליה בכללו: מחד גיסא התפרקותה של ברית המועצות, מאידך גיסא הרוויזיה בגישה לפשיזם ולנאציזם, שהחלה עוד באמצע שנות השבעים. את קדמת התודעה תפסו זיכרונות בעלי אפיונים אתניים שהממד האידאולוגי בהם מצומצם, ומתוך כך זיכרון הגירוש וההשמדה הלך והתאפיין כ'זיכרון על היהודים'. השינוי הזה מחזירנו לשאלה מה רוצה האומה האיטלקית לזכור, מה היא מוכנה לזכור, ומה ערכם של הזיכרון היהודי ושל הזיכרון של 'הסיפור היהודי' בהקשר הזה. כאן בחרתי לסיים את מחקרי.

הזיכרון שעומד במרכז הדיון הוא, למעשה, מכלול של זיכרונות רבים ומגוונים מתקופת מלחמת העולם השנייה והשואה. כל חברה נתקלת בקשיים ובקונפליקטים בהתמודדות עם זיכרונות כגון אלה, ולעתים קרובות מנותבת תודעתה לשכחה, להכחשה ולהדחקה, שכן הזיכרון הזה הוא מכשול בחיפוש אחר דרך לשיקום. עמי אירופה לא ידעו כיצד להתמודד עם רצח והתעללות בממדים כה גדולים. ההדחקה בתודעתם נמשכה עוד שנים רבות אחרי המלחמה. לתגובה הזאת יש מאפיינים משותפים למדינות אירופה השונות וכאלה הייחודיים לכל מדינה. בתוך כל מדינה יש לזיכרון אירועי המלחמה והשואה פנים שונות בקבוצות חברתיות שונות.

לפיכך אחד ממושגי המפתח שאני נזקקת להם הוא 'קהילות זיכרון'², ואני משתמשת בו בכפל משמעות: מצד אחד, ההבנה ההיסטורית של זיכרון הגירוש וההשמדה מחייבת לאפיין את הסיפור הייחודי של כל קבוצה; מצד אחר אני מבקשת למצוא את המשותף לקבוצות השונות. שכן דגש יתר על ייחודה של קבוצה זו או

אחרת עלול לגרום לכך שזיכרון הגירוש וההשמדה ייקלע למבוי סתום ועקר, כמו שעלה בגורלו של הזיכרון בפרשנות האנטי-פשיסטית באיטליה, שהדגיש את סיפורם של האסירים הפוליטיים אך הפחית בזכרון המגורשים היהודים והאסירים הצבאיים.³ נוסף על תיאור התכנים של הזיכרון, אני מציעה ניתוח של הגורמים שעיצבוהו. הנחת המוצא שלי היא שהפוליטיקה, במשמעותה הרחבה, היא מעצב דומיננטי של הזיכרון, היא זו המבנה את החשיבה החברתית, היא המחזירה לדיון את מה שהחברה חושבת על עברה, ומתוך כך גם את הייצוג שיוצרים לגבי העבר.⁴

השימוש במונחים 'גירוש' ו'השמדה' מעלה סוגיה לשונית החורגת מתחום הלשון. 'גירוש' משמש לתרגום שתי מילים שונות: expulsion, שפירושו סילוק בכפייה של אוכלוסייה ממקום מגוריה ולא לצורך השמדה דווקא, ו-deportation, שמשמעותו גירוש ליעד מסוים, ובמקרה שלפנינו – גירוש למחנות הריכוז וההשמדה. בתקופה הנידונה היו הבדלים במדיניות שנקטה כלפי היהודים במזרח אירופה ובמערב: במזרח היו גירושים רבים, אבל לא תמיד היו אלה deportations אלא expulsions, ואילו במערב מדובר ב-deportations בלבד.

השימוש במילה 'השמדה' גם הוא בעייתי. 'השמדה' היא התרגום הנכון ל-extermination, אך בשיח האיטלקי הוא שימש כמונח עמום יותר שכוונתו deportation, וכך מיטשטשת ההבחנה בין שלב הגירוש לשלב ההשמדה. מכאן שבהקשר של גורל קורבנות הנאצים במערב אירופה, יהודים ולא-יהודים, המילה 'השמדה' בשימושה הכוללני אינה משקפת את התופעה שהיא נועדה לייצג, מפני שלא כל גירוש הסתיים בהשמדה ולא לכל השמדה קדם גירוש. אכן, המושגים 'גירוש' ו'השמדה' בעברית אינם משקפים נאמנה את המילים המתארות את האירועים וגם לא את התופעה שהם באים לתאר. אף על פי כן בחרתי להשתמש בהם משום שהם המתאימים ביותר לדיון.

יתר על כן, אני רואה טעם דווקא בכך שתרגום המושגים מאיטלקית לעברית אינו מדויק. שכן המושגים הללו הם למעשה ז'רגון המקובל בתחום ואני סבורה שהשימוש בו מעיד על השתלטות על השיח. במילים אחרות, שימוש בו בתום לב מעיד על אחד המנגנונים שאני מבקשת לתאר: השתלטות על הזיכרון באמצעות מבנה השיח, אף שכאן ה'נשלטים' הם דווקא אלה שמבקרים את פרקטיקת ה'שליטה' שעליה הם מלינים.

בתרגום כותרת הספר לאנגלית בחרתי להשתמש במילה 'שואה' (Shoah). באירופה החלו להשתמש במילה זו רק בתחילת שנות השמונים, אך לגבי מגורשים שאינם יהודים השימוש בה לוקה באי-דיוק, בעוד אשר המושג 'גירוש והשמדה'

3 ויווירקה, הגירוש.

4 ריקר, הזיכרון; וולף, לרתום את השואה.

אותנטי ונכון ממנו. לא השתמשתי במתכוון במילה Holocaust.⁵ למטרתנו השימוש במילה זו שגוי, מפני שהיא מתארת את הקורבן המוקרב לאל מתוך כוונה של המקריב לרצותו.⁶ עם זאת, בארצות הברית ובבריטניה לא התרחשו גירוש והשמדה ולכן חלים בהן כללים אחרים על שימושי הלשון. שם השפה פחות טעונה ואפשר לכן להשתמש במושג זה. הדבר מתבטא בשימוש ה'נכון' (אם כי שלא מתוך מודעות) במילה Holocaust, שבאנגלית ובעברית משמעותה 'שואה'.

יש שהלשון הספרותית מצליחה לבטא את מה שהלשון המדעית מתקשה להביע. לדעתי המשמעות המדויקת ביותר של המושג 'שואה' עולה מספרו של פרימו לוי, 'ההפוגה':

הורבינק היה לא-כלום, בנו של המוות, בן של אושוויץ. הוא נראה כבן שלוש, איש לא ידע עליו דבר, הוא לא ידע לדבר ולא היה לו שם [...] הוא היה משותק ממותניו ומטה ורגליו היו מנוונות, דקות כמקלות. אבל עיניו [...] ברקו חיוניות להחריד, מלאות תביעה, הצהרה, רצון להשתחרר מכבלים, לנפץ את קבר האילמות. המילה שחסרה לו, שאיש לא טרח ללמדו, הצורך במילה, דחק במבטו בדחיפות העלולה להתפוצץ: היה זה מבט פראי ואנושי כאחד; יתרה מזו, מבט בוגר ושופט, שאיש מאיתנו לא היה מסוגל להיענות לו, כה טעון היה עוצמה וכאב.

הורבינק, שהיה בן שלוש ואולי נולד באושוויץ ולא ראה עץ מימיו; שלחם כגבר עד הנשימה האחרונה כדי לכבוש לו כניסה לעולמם של בני-האדם, עולם שגורש ממנו על-ידי מעצמה חייטית; הורבינק, חסר השם, שגם אמתו הזעירה סומנה בקעקוע של אושוויץ, הורבינק מת בימים הראשונים של מרס 1945, חופשי אבל לא נגאל.⁷

נקודת המבט ההיסטוריוגרפית של הספר מסתכמת בשני עניינים מרכזיים: (1) זיכרון הגירוש וההשמדה בשנים הנידונות מייצג מבנה שהוא פוליטי בעיקרו, ולכן נגזר עליו להשתנות בהתאם לזהויות הקבוצתיות בתוך החברה; (2) אני מאמצת את תפיסתו של ההיסטוריון האיטלקי לאונרדו פג'י (Paggi), שלפיה כל טענה שהבינום זהות-זיכרון מצוי בה כוללת בחירה הנוגעת לא רק לקהילת הזיכרון שמדובר בה (לענייננו – יהודים, מגורשים פוליטיים ואסירים צבאיים), אלא גם לקהילות זיכרון

5 המילה Holocaust מקורה ביוונית המאוחרת (ολοκαύτωμα), והיא מופיעה בתרגום היווני של התנ"ך (תרגום השבעים) כתרגום המילים העבריות 'עולה' (לדוגמה: 'ויקח שמואל טלה קלב אֶחָד וַיַּעֲלֶה [וַיַּעֲלֶהוּ] עוֹלָה קָלִיל לַיהוָה', שמ"א ז, 9).

6 וירוואה, שואה, עמ' 300–311; אגמבן, אושוויץ.

7 לוי, ההפוגה, עמ' 18–19.

אחרות, דהיינו לכלל החברה.⁸ במילים אחרות, ההיסטוריה של זיכרון הגירוש וההשמדה מלווה כל הגדרה של זהות במרחב שהייתה לו נגיעה בהם. לזכור משמעו לשמור בזיכרון לא רק את מה שהתרחש, אלא גם את מה שהיינו; את האינטראקציה בין 'האנשים הרגילים' לקורבנות. אפשר להציל את הזיכרון, במישור האתי, רק אם תתקיים זיקה בין קהילות הזיכרון השונות; כאשר 'האנשים הרגילים' יכוננו מחדש את זיכרונם בהתאמה לזה של הנרדפים ויטלו אחריות לזיכרון המחודש הזה.

יש אפוא להבחין בין המשמעות המוענקת לזיכרון שאנשים נושאים אתם ממחנות הריכוז וההשמדה ובין הדימוי של הניצול כפרט. שכחה מאוד הנטייה להסיק מייחודיותו של הזיכרון על ייחודו של מי שנושא אותו; אנשים נתפסים כיוצאי דופן מפני שניצלו, ונראה לנו שהם ניצלו משום שהיו יוצאי דופן.⁹ הניצול מסתכן בכך שיפרשו את סיפורו לא כעדות על המקום אלא כעדות על ייחודו. אבל הקשר הזה עלול להפחית מערכן של העדויות. נוכל להפיק מהן לקחים עמוקים פי כמה אם נעדיף פרספקטיבה רחבה, שבה העדויות משמשות גשר ליחסים בין הזיכרון ובין הזהויות האישיות והקולקטיביות.

אדורנו טען שכדי לייצג את הפרספקטיבה הרחבה של הזיכרון נחוצים שני תנאים יסודיים. תנאי אחד, האינהרנטי להשמדה עצמה, הוא ההכרה בכך ש'אחרי אושוויץ' אנו מודעים לנסיבות שאפשרו חללים ריקים באנושיות. נסיבות אלה הן חלק מהתנאים ומהמבנים האובייקטיביים של חברתנו.¹⁰ היינו, העובדה שאושוויץ הייתה מציאות היא ההוכחה לכך שבחברה האנושית קיימת נטייה המאפשרת שבר כגון זה. אושוויץ איננה 'תאונה היסטורית', היא איננה סטייה בלתי מובנת מקו ההתפתחות של המערב.¹¹ תנאי אחר שכרוך בקודם ונובע ממנו הוא הערך החינוכי הקשור לזיכרון הגירוש וההשמדה, שאצור בו פוטנציאל של שינוי חברתי עמוק כמה שנוגע למעשי טבח ורצח עם אחרים.¹² מאמציהם של מי שמבקשים להיאבק למען זיכרון האירועים הללו מכוונים אל המרחב הציבורי, אל החברה, אל היסודות המשפיעים על התודעה ועל המודעות של הפרט ושל הקולקטיב. במילים אחרות, ככל שזיכרון המלחמה שלם יותר, כך עולה מתוכו האחריות ההיסטורית לגירוש ולהשמדה. את התהוותו של הזיכרון הזה מאפיין הרצון לוותר לא רק על התיאור הישן, כלומר על זיכרון האנטי-פשיזם, אלא גם על המאמץ להשיג ייחודיות בהכרה במעמד של קורבן. הניסיון לתאר את עיצוב

8 פג'י, האלימות; לגרו, קורבנות.

9 אגמבן, אושוויץ; מרטן, אנושיות.

10 אדורנו, חינוך, עמ' 27-28.

11 שם.

12 הורקהיימר ואדורנו, הדיאלקטיקה; הורקהיימר, ההיגיון.

הפרשנות המחודשת של זיכרון הגירוש וההשמדה מציע חיפוש אחר דרך הולמת להעמקתו בתודעה ההיסטורית של זמננו.¹³

בפרק הראשון, 'זיכרון והיסטוריה', נידונות סוגיות הנוגעות לקשר בין זיכרון להיסטוריה בשיח התרבותי באירופה המערבית, ובייחוד באיטליה, והשלכותיהן על הבניית זהות לאומית אוניברסלית ופרטיקולרית מאז השואה.

הפרק השני, 'ציפייה לפרויקט חברתי חדש', עוסק בשנתיים שלאחר המלחמה, תקופה שבה התמודדו ביניהן שתי דרכים על עתידה של איטליה. רבים חלמו על התחדשות דמוקרטית רדיקלית; מנגד התחזקו מגמות שמרניות, נתהווה קרע במה שהיה בשנות המלחמה החזית האנטי-פשיסטית, והמתחים הבין-לאומיים גברו. הכריע את הכף עימות המלחמה הקרה, שבעקבותיו השתנה מעמדה של גרמניה במערב, ובתוך זמן קצר היא הייתה מאויבת האנושות לראש החץ בחזית נגד הקומוניזם של ברית המועצות ושל גרורותיה.

אחרי 1945 רווחה באיטליה, במשך שנתיים קצרות, האמונה בסולידריות חברתית ולאומית. מתוך אמונה זו ביקשו כל הניצולים, יהודים ושאינם יהודים, להעיד ולספר על מה שחוו. ספרי זיכרונות רבים ראו אור בשנים אלה. אחריהן החלו 'שנות השתיקה': מ-1947 עד 1952 לא התפרסם אף ספר בנושא. הסתמנה נטייה, הן בקרב יהודים הן בקרב לא-יהודים, לראות באירועי המלחמה פרק סגור. באיטליה (ולא רק בה) שררה אווירה ששיקפה את סופה של תקווה גדולה בגלל שלטון הגישה השמרנית בפוליטיקה, וזיכרון המלחמה הודחק. תמורה זו חלה גם על מי שזוהו עם תנועת ההתנגדות, ה'רזיסטנצה', והיא השפיעה גם על זיכרון הגירוש וההשמדה. ההקשר היחיד שבו עלה הזיכרון היה מלחמתה של מחתרת השחרור, ואף הוא נדחק לשוליים בתהליך ההתבוננות ההיסטורית בעבר הפשיסטי ובמלחמה. מיעוט הספרות מן המחנות הוא אפוא ביטוי של התופעה.

הפרק השלישי, סופן של שנות השתיקה, דן בעשור (אמצע שנות החמישים עד אמצע שנות השישים) שבתחילתו עדיין שרר באיטליה מתח חברתי ופוליטי רב. אולם הלכי הרוח האנטי-פשיסטיים שקמו לתחייה היו למפתח הפרשני בהבנת הכתיבה המתחדשת של ספרות הזיכרונות של ניצולים, יהודים ולא-יהודים, של הקולנוע ושל הכתיבה ההיסטוריוגרפית. בהדרגה באו לידי ביטוי מגמות חדשות והחל מפנה, שהתבטא בנכונות ובפתיחות לשמוע את סיפורי תקופת המלחמה. השינויים הללו השתקפו תחילה בפרסום מחודש של ספרות הזיכרונות שנכתבה מיד לאחר המלחמה, ובהמשך בריבוי של יצירות הקשורות במישרין או בעקיפין לגירוש ולהשמדה, במיוחד באנתולוגיות ובקולנוע. אלה השנים שבהן ראה אור תרגום 'זמנה של אנה פרנק'

(המקור פורסם ב-1947), וספרו של פרימו לוי 'הזהו אדם?', שהתפרסם במהדורה שנייה ועורר עתה תהודה רבה. זיכרון הגירוש וההשמדה נכלל לראשונה גם בתכניות הלימודים של בתי הספר. אולם המאפיין המובהק ביותר של הזמן היה השינוי בקהל שהתעניין בנושאים אלה: צעירים הנכונים להתמודד עם העבר.

לשני אירועים היו השלכות עמוקות על עיצובם מחדש של תכני זיכרון תקופת השואה – משפט אייכמן ב-1961 ומלחמת ששת הימים ב-1967. ב-11 במאי 1961 נלכד אייכמן בארגנטינה ומשפטו נערך בירושלים. המשפט והאירועים שהתרחשו סביבו היו תחנה קריטית בעיבוד זיכרון הגירוש וההשמדה באיטליה (כמו גם בשאר העולם המערבי). בנושא זה, ובמאבקים סביב תפיסת הזיכרון לאחר מלחמת ששת הימים, עוסק הפרק הרביעי. בעקבות המשפט נידונים הגירוש וההשמדה ומיקומם בזיכרון לא בהקשר של פרשנות תנועת ההתנגדות האנטי-פשיסטית האיטלקית אלא כתופעה העומדת בפני עצמה.

בעקבות מלחמת ששת הימים ב-1967, שנים אחדות לאחר מכן, נגרם שבר עמוק ביחסים שבין העולם היהודי ללא-יהודי. מלחמה זו חשפה לדעתי דיכטומיה בזהות העולם היהודי: זיכרון הגירוש וההשמדה הפך בעקבותיה לקטגוריית זהות חלופית לבחירה במדינת ישראל כמקום להבניית זהות יהודית חדשה. תחילה היו אלה היהודים שבחרו בזיכרון הגירוש וההשמדה כבסיס להגדרת זהותם בגולה. בהדרגה אימץ את התפיסה הזאת גם העולם הלא-יהודי.

הפרק החמישי מתחיל במעבר לשנות השבעים ומסתיים באמצע שנות השמונים. תחילת התקופה בתנועות מרד הסטודנטים והמשכה במתח פוליטי פנימי רב באיטליה, בעיקר בגלל פעילותן של קבוצות הטרור. שוב אפשר להבחין בשינוי באקלים התרבותי. גם עתה הצעירים הם הנמען של השינוי והדמויות המרכזיות בו. בחברה ככללה מופנית עתה תשומת לב לקבוצות השוליים, לאחר ולמיעוטים. בהיסטוריוגרפיה מתעוררות מגמות רוויזיוניסטיות.

זיכרון הגירוש וההשמדה חיפש לו עתה מקום חדש וייחודי. זהות היהודית הצטיירה בדמות ייחודית, והסוגיות הנוגעות להשמדת היהודים עלו בפרספקטיבה פרשנית חדשה וקיבלו ערך אוניברסלי. התנסחה תפיסה של היסטוריה, שבה התחילו להבין את הטררגדיה של התקופה הנאצית-פשיסטית מבעד לגירוש וההשמדה. זרם ספרות הזיכרונות התגבר ונמשך עד היום.

בחלוף השנים חלו שינויים בטבעו של הדחף לכתיבה ובמקורותיו. ניכר הניסיון לעמוד בפני השפעות הזמן, להתמודד עם הרגע המתקרב שבו לא יישארו עוד בחיים העדים הישירים. נולדה התעניינות חדשה ביומנים, בסרטים תיעודיים ובכתיבה בעלת אופי מדעי. תשומת הלב לייחודיות וסירוב להשטחה התרבותית היו לרכיבים הכרחיים בשיח התרבותי, לפירוש הגירוש וההשמדה ולהבנת הפשיזם.

הספר נחתם בשנות השמונים של המאה שעברה. בשנים אלה חל שינוי עמוק במציאות הפוליטית באירופה, ובו בזמן נמשכה הטרנספורמציה של זיכרון הגירוש וההשמדה. תיאור ראשוני של תמונת הזיכרון בתקופה זו מסורטט באחרית הדבר. זיכרון הגירוש וההשמדה מאז שנות השמונים של המאה העשרים מלמד על החברה הלא-יהודית באירופה יותר משהוא מלמד על החברה היהודית. בתקופה זו חל שינוי פוליטי (תחילת הפרסטרויקה של גורבצ'וב והיחלשות השפעת הנרטיב ההיסטורי הסובייטי) שהביא לשינוי בתרבות הזיכרון בגלל היעלמותו ההדרגתית של אחד הנרטיבים הפרשניים המרכזיים של המלחמה, הגירוש והשמדת היהודים. רק מתקופה זו ניתן לדבר על 'זיכרון השואה', מאחר שבשנים שקדמו לה הוא הורכב מנרטיבים שונים שלא הותכו לזיכרון מאוחד. תופעה זו מתרחשת דווקא כאשר הקבוצה היהודית המסורתית נעדרת באירופה. חסר זה יוצר דיסוננס עמוק בדימוי העצמי של האירופים: הצורך התרבותי ביהודים נותר בעינו, ואם הם אינם בפועל – מוצאים להם מקום כקבוצה מופשטת. אולם עולה גם חשש שזיכרון השואה נוצר מתוך רצון 'לנרמל' את העבר ולא מתוך התמודדות כנה עמו. שלב זה מתאפיין בהסתלקות מאחריות קולקטיבית והוא הבסיס למיתוס של אירופה החדשה החפה מפשע.

מנגד, מבחינתם של היהודים מסתמנת סכנה חדשה. תפקידם עתה הוא לגלם סמל מובהק של רדיפות, של כל העקורים, של כל חסרי המולדת. הם שבים בדמות חדשה, דמות ה'אחר', הפעם בתפקיד הקורבן הנצחי. לכך יש השפעה עמוקה על הדימוי העצמי שלהם ועל זהותם הקיבוצית: הם נוטים לפרש את מהות קיומם במונחים מלנכוליים של העם שנבחר למות, העם הנבחר כקורבן.